

MINEVIKU PÄRAND

President Lennart Meri ja Saksamaa Liitvabariigi endise Ida-Saksa riikliku julgeolekuteenistuse (Stasi) toimikute volinik Joachim Gauck (paremal). Foto Peep Pillak

18.–19. augustil toimus Tallinnas Kirjanike Ma-
jas sümposioon "Mineviku pärand", mille korral-
dajateks olid Goethe Instituut, Mecklenburg-
Vorpommerni Liidumaa Büroo, Eesti Rahvus-
arhiiv ja Kistler Ritso Fond ning patrooniks EV
president Lennart Meri. Sümposiooni eesmärk oli
totalitarismipärandiga toimetuleku strateegiate
võrdlemine Saksamaal ja Eestis. Mõlemal päeval
tõi sümposioon, mille naelaks oli kahtlemata
Joachim Gaucki esinemine, kohale täissaali kuu-
lajaid.

Sümposiooni juhatas sisse EV president **Lennart Meri**, kes rõhutas endise Eesti NSV ja Saksa DV eripära. Olles 1966. ja 1978. aastal viibinud sotsia-
lismi mustermaal Saksa DVs tões Lennart Meri, et isegi okupeeritud Eestis oli vabam olla – eriti kui vahetult pärast DDRist tagasitulekut oli võimalus läbi astuda Kuku klubist. Hämmastav DDRi patriotism, mis ei ole kuhugi kadunud ka praegusel Saksamaal, on üks huvitavamaid küsimusi – nagu seegi, miks ei ole suutnud enesemääramist teostada Vene rahvas. Oma esinemise lõpus tõi Lennart Meri arvud, mis peaksid paljugi selgitama: 1940. aastate alguses oli Gestapos 15 000 töötajat, Stasis Ida-Saksamaa hiilgeaegadel 90 000 koosseisulist ja 170 000 kaastöötajat, N Liidu sise-
ministeeriumis 1950. aastate alguses aga kaugelgi üle miljoni töötaja.

Seejärel esines loenguga **Joachim Gauck** – Saksa Liitvabariigi endise Ida-Saksa riikliku julgeolekuteenistuse (Stasi) toimikute volinik. Asutust, mida härra Gauck juhib, tuntakse nii Saksamaal kui ka mujal maailmas rohkem tema nime järgi.

Joachim Gauck sündis 1940. aastal Rostockis kapteni pojana. Ta õppis teoloogiat ja töötas kirikuõpetajana Güstrow'i lähedal Lüssowis ja Rostockis. Gauck oli tuntud oma otsekohesuse ja kriitiliste esinemistega. 1989. aastal tõusis ta esile kui Saksamaa Sotsialistliku Ühtsuspartei (SED) dikta-
tuuri vastu suunatud liikumise "Uus Foorum" (Neues Forum) üks asutajaid. 1990. aasta märtsis valiti Gauck Saksamaa Demokraatliku Vabariigi parlamenti (Volkskammer) ja oli seal Riikliku Julgeoleku Ministeeriumi likvideerimist kontrolliva parlamendi erikomisjoni esimees. 1990. aasta 3. oktoobril kinnitasid Saksa Liitvabariigi president ja kansler Joachim Gaucki erivolinikuks endise Ida-Saksa julgeolekupolitsei isikuandmeid sisaldavate dokumentide küsimustes. 1991. aasta lõpus võeti vastu seadus, mis reguleerib Stasi dokumentide kasutamist, ja pärast seda sai Gauckist Stasi dokumentide küsimuste volinik. 1995. aastal valiti ta samale kohale tagasi teiseks ametiperioodiks. Joachim Gaucki tegevus on Saksamaal leidnud kõrget tunnustust: 1991. aastal autasustati teda koos viie endise Saksa DV kodanikuga Theodor Heussi medaliga, 1995. aastal annetatati talle Saksa Liitvabariigi teeneterist, tunnustamaks tema osa 1989.

aasta revolutsioonis (jällegi koos viie teise endise idasakslasega), 1996. aastal sai ta Kielis Hermann Ehlersi autasu ja 1997. aastal Hannah Arendti autasu; käesoleva aasta jaanuaris valiti Gauck Rostocki ülikooli audoktoriks.

Joachim Gaucki loeng oli pealkirjastatud "Möödunu teadvustamine ja lahtirääkimine selle mahasurumise või mahatõmbamise asemel – Saksamaa suhtumine minevikukoormasse". Ta andis ülevaate 1989. aasta suvel-sügisel alanud revolutsioonilistest sündmustest Saksa Demokraatlikus Vabariigis. Sakslased ei ole oma loomult revolutsiooniline rahvas, nad on pigem võimukuulekad, väitis Gauck. DDRis püüdsid sakslased aastakümnete vältel kohusetruult kokku panna võimatut. 1989. aastaks oli olukord paraku selline, et Saksa Demokraatlik Vabariik jooksis inimestest lihtsalt tühjaks. Kirikute juurde püüti luua DDRi valitsusele opositsioonilisi grupe; protestiaktsioonid muutusid massiliseks. Esialgu sajad, seejärel tuhanded inimesed tulid tänavatele. Gauck, kes organiseeris vastupanu ülikoolilinnas Rostockis, püüdis rahva ette kõnelema saada mõnda professorit, intellektuaali, keda rahvas usaldaks. Paraku ei leidunud ühtegi professorit, kes tahtnuks rahva etteotsa astuda. Igasuguste ettekäänete ja vabanduste leiuamisel olid aga intellektuaalid erilised meistrid. Harjunud elama totalitaarse riigi ebareaalses maailmas, oli neil raske tegelikkust tunnista. Rahva protestiaktsioonid olid eelkõige suunatud julgeolekuteenistuse vastu. Esialgu nõuti, et igaüks saaks oma toimiku Stasist kätte. On aga selge, et ühe inimese toimik sisaldab andmeid ka paljude teiste kohta. Seepärast mõisteti toimikute arhiivis hoidmise vajadust. Muidugi, toimikud pidid olema avalikud – selleni jõuti samuti, kuigi alguses oli arvamusi, et rahvas päris kõike teada ei tohiks. Üldiselt on Lääne demokraatariikides praegu levinud arusaamine, et võrdselt riigi huvidega tuleb kaitsta üksikisikut, tema eraelu saladust. Demokraatlikes riikides saavad paljud dokumendid avalikuks alles 30 või enama aasta möödudes. Saksamaal seda teed ei mindud, sest siin oli alles vaja õigusriiki üles ehitada, totalitaarne riik likvideerida. Ka siinseid eraelu puudutavaid andmeid oli kogunud totalitaarne, mitte demokraatlik riik. Esialgu ei teatud, mida teha Stasi kogutud natsiaegsete dokumentidega, millega šantažeerides loodeti endisi natsi Stasi teenistusse värvata. Kui läänesektoris toimusid pärast sõda natside üle avalikud protsessid, siis idasektoris otsustasid uued võimukandid oma kabinetides, kes on nats, kes mitte. Mõne aja pärast otsustati avalikustada ka natsiaegsed toimikud. Toimikute terviklik säilimine ja nende kasutamise vabadus on olulised

alustalad demokratiseerimise protsessis Ida-Saksamaal. Dokumentide alusel on võimalik kõikide Stasi kaastöötajate avalikustamine. Mälu on selektiivne, dokumendid tõesed. Mis puudutab dokumentide autentsust, siis selles ei maksa kahelda – Stasi dokumendid peegeldavad kõige täiuslikumalt sotsialismiaega. Kirja pandi kõik, sest kommunistliku režiimi kokkuvarisemist ei osatud karta. Loomulikult oli kirjapanijate hulgas nii rumalaid kui ka tarku inimesi, millest sõltus ka koostatud dokumentide kvaliteet. Stasi dokumentidesse tuleb suhtuda allikakriitiliselt nagu kõikidesse teistesegi ajaloodokumentidesse, kuid see ei sea kahtluse alla neis sisalduva info üldist autentsust. Praeguseks on Saksamaal ainukesena suletud veel endise DDRi Välisministeeriumi arhiiv, mis anti üle Saksamaa Liitvabariigi Välisministeeriumile ja seal on seda osatud tänaseni hoida kasutajale suletuna. Loodetavasti pääseb küll sedagi lähiajal vabalt uurima nagu kõiki teisi endise DDRi asutuste dokumente. Kokku on Gaucki asutuses Berliinis ja 14 filiaalis 180 riuilkilomeetrit toimikuid, nendega tegeleb üle 3000 töötaja. Iga kahe aasta tagant ilmub trükist Gaucki asutuse aruanne. Gaucki asutusele on esitatud 4,3 miljonit avaldust, nendest ligikaudu 2/3 avaliku teenistuse poolt, kus on vastavalt seadusele vaja kontrollida kõikide avalikus sektoris töötajate seotust Stasiga. Endised Stasi kaastöötajad ja parteifunktsionäärid ei tohiks olla riigiametis, eriti sellistel kohtadel nagu õpetaja, politseinik, kohtunik. Gaucki ametkond edastab vaid arhiivis leiduvaid andmeid, inimese sobivuse oma ametikohale otsustab personaliosakond, kusjuures igale probleemile lähenetakse individuaalselt. Küsimus ei ole mitte inimese süüs, vaid sobivuses ühele või teisele ametikohale. Sageli osutuvad väga meeldivad ja targad inimesed Stasi kaastöötajateks või isegi ohvitserideks ja neid tundvatel inimestel on seda raske uskuda. Eriti dramaatilised on lood, kus Stasi dokumentidest on selgunud, et kellegi lähedane inimene – abikaasa, laps, vanem või õde/vend – on aastate jooksul Stasile tema kohta ettekandeid teinud. Kõikidel sellistel juhtudel kerkivad üles süü ja andestusega seotud probleemid. Süü võib olla kriminaalne, poliitiline, moraalne või vaimne. Lahendused tuleb leida siis vastavalt kas kohtu korras, avaliku diskussiooni ehk avameelse dialoogi või monoloogi teel. Andestust saab paluda ühiskonnalt, ligimeselt või jumalalt. Tähtis on, et süüdlane ise tunnistas oma süüd, saaks sellest aru ja oleks valmis kandma vastutust. Andestamine ei ole võimalik, kui vaikitakse, püütakse ennast õigustada ega tahetagi eksimusi tunnista. Konkreetset süüdistust ühe või teise isiku kohta on sageli väga raske esitada, kuna

puuduvad piisavad dokumentaalsed süütõendid, asjade käik kipub venima ja on kõikidele osapooltele tülikas. Seetõttu on tihtigi kergem unustada või vaikida, kuid see ei ole lahendus. Üldiselt on endised ohvrid valmis oma tagakiusajatele ja kannatusi põhjustanutele andestama, pigem on küsimus selles, et need ise ei taha süüd tunnistada. Majanduslikult võivad "endised" olla väga edukad, ja paljud seda ka on, kuna neil on olnud teistest soodsam stardipositsioon, kuid oluline on "endiste" eemalhoidmine poliitilisest juhtimisest. Aga ka poliitikas kipuvad aktuaalsed küsimused "ajaloolisi" kõrvale tõrjuma, päevapoliitikas unustatakse sageli põhimõtted. Endised diktaatorid, kui ühiskond nende minevikuga piisavalt tõsiselt ei tegele, on altd end võimult kõrvaldatud märtriteks kuulutama. On hämmastav, aga tõsiasi, et tihti peale leiavad süüdlased isegi rohkem avalikkuse tähelepanu kui ohvrid. Need inimesed, kes leiavad endas jõudu oma eksimusi tunnistada, võivad jääda olukorda, kus endised kaaslased pöörduvad neist ära, teised aga ei ole valmis neid omaks võtma – nii ühed kui ka teised võivad kahetsust pida teeskluks. Ühiskond peab aitama nii neid, kes on olnud ohvrid ja kannatanud, kui ka süüdlasi, kes on mõistnud ja tunnistanud oma süüd, samuti juhtima oma süü äratundmisele neid, kes pole seda mõistnud. See on tõepoolest keeruline ja võib kergesti kaasa tuua kõikide asjaosaliste rahulolematuse.

Ida-Euroopas on mitu sugupõlve elanud olukorras, kus nende tahe ei tähendanud midagi. Nüüd on uus aeg, kus kodanik peab olema oma otsustustes ja vastutuses autonoomne. See aga nõuab harjumist, mis tähendab harjutamist.

Teisel päeval jätkati poodiumdiskussiooniga, mida juhatas **Urmus Oolup** Tallinna Linnaarhiivist. Diskussiooni esimene osa oli pühendatud minevikupärandi faktide kindlakstegemisele ja läbitöötamisele. Otsiti vastuseid küsimustele, mis olid formuleeritud alljärgnevalt: millised põhilised otsused on langetatud, määratlemaks suhtumist minevikukoormasse? millistele andmetele on võimalik ligi pääseda? mil viisil kaasatakse avalikkust? kas eesmärk on õigluse jaluleseadmine, karistamine või rahu sõlmimine? süüdlane ja ohver – kuidas neid defineerida? Esimesena sai sõna Joachim Gauck, kes täiendas ja laiendas oma eelmise päeva ettekannet. Seejärel valgustas **Indrek Jürjo** olukorda Eestis. Tuli tõdeda, et Eestis on Saksamaaga võrreldes olukord keerulisem. KGB toimikud on siin säilinud väga lüklilikult – suur osa, eriti uuemad dokumendid, viidi juba 1989. aastal Venemaale. Teistes Balti vabariikides, eriti Leedus, on KGB

materjale rohkem alles. Ka nende dokumentide läbitöötamise ja avaldamise osas on Leedu ja Läti Eestist tunduvalt kaugemale jõudnud, eriti mis puudutab relvastatud vastupanu ajaloo uurimist. Oma negatiivne osa oli siin ka asjaolul, et Eestis anti likvideeritud KGB arhiiv esialgu üle Politseiametile ja alles 1993. aastal jõudis see riiklikku arhiivisüsteemi. Vahepeal kadus osa väljasõidutoimikuid.

Diskussiooni teine osa oli pealkirjastatud "Tegelemine minevikupärandiga – rahu sõlmimise võimalus üksikisikule ja ühiskonnale". Tõstati järgmised küsimused: individuaalsed teed mineviku elulooliseks integreerimiseks; kuidas saavutada ühiskonna püsiv rahu minevikuga? kuidas taastada ja kaitsta inimväärikust – ohvritel ja süüdlastel? Alustas Mecklenburg-Vorpommerni Liidumaa Stasi toimikute volinik **Jörn Mothes**. Tema asutuses on ainult kolm töötajat ja nende ülesanded on uurimistöö, inimeste nõustamine ja poliitiline harimine. Töö teeb raskeks praegune Liidumaal võimul olev koalitsioon, kuhu kuuluvad ka PDSi esindajad, st "endised". Stasi kaastöötajate vastu on alustatud üle 22 000 menetluse, millest üle 21 000 on erinevatel põhjustel, peamiselt piisavate, dokumentaalselt tõestatud süütõendite puudumisel, peatatud. Töös on vaid pooltuhat uurimisasja, süüdimõistev otsus on langetatud ainult paarisajal juhul. See näitab, et kriminaalõiguslikku hukkamõistu on raske saavutada. Sageli ei mõista Lääne-Saksamaa kohtunikud Saksa idaosas valitsenud olukorda, kannatanutel on raske ennast neile arusaadavaks teha. Varalisi taotlusi on Mecklenburg-Vorpommernis esitatud ligikaudu 16 000, millest on jõutud läbi vaadata 15 000. Ilmselt tuleks taotluse esitamise tähtaega pikendada, sest paljud kannatanud ei ole veel hüvituse saamiseks avaldust esitanud. Hämmastav on see, et paljud kannatanud ise ei taha ennast ohvriks tunnistada. Selge on see, et leppimine ei saa olla pealesunnitud – selleni peavad osapooled jõudma ise. Endise DDRi alade puhul raskendab leppimist diskussioonikultuuri puudumine: kaldutakse teist poolt ala- või naeruvääristama ja nähakse asju ainult must-valgetes värvides. Oma toimikut on soovitud vaadata 60 000 Mecklenburg-Vorpommerni elanikku, pärast on 1 200 neist vajanud nõustamist. See on üks olulisemaid voliniku ülesandeid. Ka Stasi kaastöötajad on nõustamisvajadusega voliniku poole pöördunud. Stasi kaastöötajate kaks enda tegevuse põhiõigustust on: "Ma ei teinud kellelegi halba." ja "DDRis pidid kõik tegema koostööd Stasiga, kõik tegid ju seda ühel või teisel viisil."

Järgmisena esinenud prof **Rein Ruutsoo** tõdes, et erinevalt Saksamaast ei ole Eestis õnnestunud minevikuga leppimise protsesse käivitada. Ka kõige olulisem – millest oma otsustustes lähtuda, n-ö nullpunkt – on meil paika panemata. Presidendi nõunik **Toomas Hiio** rõhutas, et Eestis puudub kaasaegne ajalugu. Eestlaste jaoks ülevaid hetki on meie ajaloos vähe: Ümera lahing, iseseisvuse väljakuulutamine, Võnnu lahing. Küll aga on meie ajalugu vastavalt võimulolijate nägemusele mitmeid kordi ümber kirjutatud. Et kirjutada oma kaasaegne ajalugu, selleks tuleb arhiivitööd tõhustada.

Diskussiooni viimane osa oli suhtumisest minevikku tulevikus. Vastust püüti leida küsimustele: kuidas soodustada objektiivse ajaloo pildi arengut? milline mõju on legendide tekkel ja mida selle vastu ette võtta? mida räägitakse järeltulevale põlvkonnale koolis ja kodus? selgitamise, dokumenteerimise ja poliitilise harimise võimalused. Haridusminister **Tõnis Lukas** püüdis vastuseid leides lähtuda koolide ja õpilaste vajadustest. Siin on väga suur ja vajalik töö veel ees. Peaminister **Mart Laar** leidis, et asi pole ainult kooliajaloo; Eestis on ajalugu üldse häbiväärselt vähe kirjutatud. Ka selles vallas oleks vaja teostada järjekindlat riiklikku poliitikat. Samuti tuleb Eesti ajalugu kirjutada Euroopa ajalukku. Euroopas on Eesti lähiajaloo küllaltki ähmane, et mitte öelda väärttekujutus. Selle illustreerimiseks luges Mart Laar ette mõned näited Euroopa Liidu väljaannetest, mis võinuks seista samahästi nõukogudeaegsetes õpikutes. Peaminister oli kriitiline ka selles suhtes, et venekeelsetes koolides õpetatakse ikka veel Eesti ajalugu ajast-arust Laari-Vahtre-Valgu "Koduloo" tõlke järgi – mis integreerimist siin veel tahata, eelkõige on vaja uut, kaasaegset õpikut. Ühe meie lähiajaloo mittetundmisest tingitud tõsise poliitilise, lausa rahvusvaheliseks kasvada ähvardanud probleemi tekkimise näitena tõi Mart Laar baltisakslastele omandi tagastamise või mittetagastamise küsimuse: esialgu selgelt ajaloolistele faktidele tuginedes paika pandud põhimõtted ähmasustid praegustest majanduslikest ja poliitilistest huvidest tingitud vaidlustes. Õnneks on nüüd ikka terve mõistus peale jäänud ja baltisakslastel samasugused võimalused oma õiguste taastamiseks kui teistel Eestimaa rahvastel.

Heiki Ahonen tutvustas Kistler Ritso Fondi poolt käivitatud okupatsioonimuseumi tegevust. Vähemalt selle muuseumi olemasolu poolest oleme Saksamaast ette jõudnud, kuigi muuseumi loomiseni ei jõutud küll tänu riiklikule poliitikale, vaid erainitsiatiivile ja -kapitalile. Heiki Ahonen nägi probleemi selles, et isegi lünklikult säilinud oku-

patsioonivõimude dokumente pole suudetud läbi töötada. **Andrei Hvostov** püüdis oma sõnavõtus tabada pealekaebamise fenomeni. Ta leidis, et pealekaebamine on totalitarismi nurgakivi. Pealekaebaja on teatud inimtüüp, kes on alati valmis koputama, ükskõik millise režiimiga parasjagu tegemist. Ka Eestis on inimesed massiliselt üksteise peale kaevanud. Demokraatlikus riigis ei tohiks pealekaebamine olla seadustatud, nagu näiteks on praegu politsei vihjetelefon. Pealekaebajate massilise tekkimise ärahoidmisel on suur roll koolil ja kirikul. Järgneva diskussiooni käigus püüti Hvostovi arvamist eestlastest kui erilisest pealekaebaja-rahvast ümber lükata ja toodi ka vastupidiseid näiteid elust enesest.

Lõppdiskussioon oli väga elav ja jätkunuks kindlasti veel pikalt, kui ainult aeg seda oleks võimaldanud. Sõna võtsid prof **Peeter Tulviste**, Riigikogu saadik **Enn Tarto**, **Aadu Oll** Eesti Inimõiguste Instituudist, ajakirja Akadeemia peatoimetaja **Ain Kaalep** ja veel paljud teised tuntud või vähemtuntud isikud. **Joachim Gauck** avaldas lõpuks lootust, et ükskord saabub aeg, kus Venemaa demokraadid jagavad Saksa ja Eesti kolleegidega kõike seda infot, mida sisaldavad nende arhiivid. See tooks selguse paljudesse täna veel lahendamata probleemidesse.

Nõnda ärgitas sümposiumin mitte unustama teemasid, mis kipuvad vahel päevapoliitikas tagaplaanile jääma. Kinnitust sai mõte, et tänane tarkus ei ole piisav homsesse astumiseks – selleks on vaja kogu minevikus kogutud teadmiste pagasit. Minevikukogemused on nii positiivsed kui ka negatiivsed, ja just neid viimaseid kipub selekteeriv inimaju ära unustama, sest nii on lihtsam. Samas on võimalik minevikus kogutud negatiivne võtta homsesse kaasa positiivse kogemusena, millest on õpitud, et osata muuta paremaks homset maailma. Selleks on ainult vaja **täna** eilse negatiivse kogemusega tegelda, mitte püüda seda ära unustada või maha vaikida – protsessi ebamugavusest ja valulikkusest hoolimata. Sest unustatud luukered riikide, rahvaste ja indiividide minevikus ärkavad varem või hiljem ellu ja tagajärjed on etteaimamatud. Tulevikku on siiski kergem minna ränkade teadmistega kui teadmatusena.

P. P.

Vt ka Priit Pulleritsu intervjuu Joachim Gauckiga: Hirmutunne sundis inimesi "koputama". Saksa julgeoleku pärandi haldaja soovib Eestil nõuda Moskvast tagasi KGB arhiivid. Postimees, 24.08.1999, lk 15; Peep Pillak. Mineviku pärand. Sirp, 27.08.1999, lk 3.